

ІДЕОЛОГІЯ «РОСІЙСЬКОГО СВІТУ» ТА КОНЦЕПЦІЯ ПРАВ ЛЮДИНИ В КОНТЕКСТІ ПРАВОСЛАВНОЇ ТРАДИЦІЇ

А. В. ФОМЕНКО, пошукач* кафедри культурології
Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова
E-mail: antonio.fomenko@gmail.com

Анотація. У статті розглянуті питання ідеологічного та філософського походження доктрини «Російського світу» та її співвідношення із сучасним православним поглядом на концепцію прав людини. Взята за основу власної політичної програми патріархом Кирилом, доктрина «Російського світу» поступово стала магістральним наративом сучасного російського православ'я та абсорбувала в себе низку історичних ідеологем. У процесі адаптації до актуальних російських суспільно-політичних реалій досліджувана доктрина перетворилася на неоімперський, ізоляціоністський та загарбницький ідеологічний конструкт, який базується на російськомовній ідентичності, православ'ї та традиціоналізмі. Ідеологія «Російського світу» спирається на уявлення про колективне спасіння, яке суперечить православному віровченню та використовується його послідовниками задля осудження концепції прав людини. Досліджувана доктрина зазнає значної критики в східно-християнському середовищі як несумісний з православним віровченням ідеологічний конструкт.

Ключові слова: Російський світ, Росія, православ'я, традиція, РПЦ, патріарх Кирило, ідеологія, права людини

Актуальність. Починаючи з кінця 90-х років ХХ століття в дискурсі сучасного російського православ'я відбувався процес поступової актуалізації ідеологічної доктрини «Російського світу». Зазначена концепція, взята як власна політична програма патріархом Кирилом (Гундяєвим), перетворилася на магістральний наратив та була включена в програмний документ Російської православної церкви «Основи соціальної Концепції» [4]. Її використання як елементу релігійної риторики критикується як світським суспільством, так і окремими представниками православної церкви. В рамках дослідження ми розкриємо два важливі питання: філософське та релігійне походження зазначеної ідеологічної доктрини та її співвідношення із православною традицією.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дане дослідження слід почати із розгляду передумов виникнення практики використання ідеологічних конструктів в дискурсі російської православної традиції. Складний характер відносин між православною церквою та владними інституціями був обумовлений специфікою формування Східного християнства. Розпад

* Науковий керівник – доктор філософських наук, професор Ю. П. Черноморець

Римської імперії у V столітті на Східну та Західну частини визначив базові відмінності шляхів історичного існування майбутніх православної та католицької церков. Незалежна від потужних державних інституцій католицька церква сама формувала власну ідеологічну програму, яку погоджували або не погоджували власні кола тих державних утворень, які сформувалися на уламках Західної Римської імперії [2, с. 116-117]. Історичний шлях Східного християнства розгортався у тіні залежності церковних інституцій від Візантійської імперії – потужного державного інституту із власною системою державно-релігійних відносин. З огляду на цей факт, православ'я в рамках власної традиції нормалізувало політичну залежність від примх влади та було змушене постійно маневрувати в процесі погодження власного віровчення із державною ідеологією.

Протягом століть така система відносин закріпилася і створила характерну модель взаємодії, де церква відігравала роль важливої опори державної влади. За зауваженням російського дослідника протоієрея Георгія Флоровського, зазначена модель відносин викликала критику ще з часів раннього християнства [13]. Втім, не зважаючи на свій неоднозначний характер, вказана модель виявилася дієвою та з певними поправками проіснувала до сьогодення. Потужні державні утворення, такі як Візантійська або Російська імперії, використовували православ'я як невід'ємну частину власної ідеології. Хрестоматійним прикладом такого використання можна назвати офіційну російську ідеологічну модель XIX століття, так звану, «Уваровську тріаду» – «православ'я, самодержав'я, народність», де приналежність до певної релігійної традиції інтерпретувалося як форма колективної ідентичності. За зауваженням російського дослідника Валентина Уляхіна, така ідеологія наслідувала ранньовізантійську традицію та створювала симбіоз між монархічним режимом, релігією та національним почуттям [10].

Мета дослідження полягає у системному аналізі питання ідеологічного та філософського походження доктрини «Російського світу» та її співвідношення із сучасним православним поглядом на концепцію прав людини.

Результати дослідження та їх обговорення. XX століття зі своїми карколомними історичними та соціальними трансформаціями сформувало необхідність пошуку нових шляхів взаємодії між церковними інституціями та державною владою в більшості православних країн. Російська православна церква не була винятком. Умови її існування в тоталітарній радянській державі змусили віруючих та ієрархів церкви будувати нову модель взаємодії з офіційною атеїстичною владою СРСР. Результатом цього будівництва стало повне підкорення церковних інституцій державі та суттєве узгодження церковної риторики із офіційною радянською ідеологією. В подальшому саме ці умови стануть запорукою формування в церковному середовищі нових, посткомуністичних ідеологічних продуктів, таких як ідеологічна доктрина «Російського світу».

Виникнення досліджуваної концепції напряму пов'язане із внутрішнім та зовнішнім контекстом, в якому опинилося російське православ'я наприкінці

XX століття. З розпадом СРСР колишній радянський простір опинився в ситуації ідеологічного вакууму. Після отримання незалежності більшість пострадянських країн поступово віддалялися від російської культурної ідентичності та втрачали зв'язок із колишньою метрополією [3; 5]. Російський народ і влада потребували нового ідеологічного продукту, який би водночас допоміг подолати почуття постімперського ресинтементу та включав би в себе нову концепцію імперської величі. Ці умови спонукали окремі російські інтелектуальні течії до розробки програми, яка мала заповнити існуючий вакуум новими змістами. Пілотна версія доктрини «Російського світу» була розроблена представниками Московського методологічного гуртка на чолі із Петром Щедровицьким [5]. Паралельно із цим, в рамках форумів Всесвітнього російського народного собору, відбувалося формування націоналістичної версії зазначеної ідеологічної концепції. Ця версія спиралася водночас на геополітику та філософію слов'янофілів [3]. Третім кластером був простір державної влади Росії, яка з обранням на посаду президента Володимира Путіна почала активно формувати власну програму, яка згодом перетворилася на, так звану, ідеологію «путінізму». Точкою перетину трьох складових стало церковне середовище, в нетрях якого і відбулося формування сучасної версії доктрини «Російського світу». В контексті даного дослідження є символічною й постать патріарха Кирила (Гундяєва), який ще в часи служіння в сані митрополита Смоленського став чи не найактивнішим лобістом зазначеної ідеологічної доктрини [12, с. 12].

Сформована на початку 2000-х років, концепція «Російського світу» спиралася на три ключових складові: російську мову, православ'я та традиційні цінності [3]. Її суть полягала у створенні оригінальної системи ідентичності, де центральною складовою мала виступати саме російська мова [5]. Цей елемент доктрини мав творити своєрідну всесвітню мережу лінгвістичної та культурної ідентичності, центром якої мала стати Росія. За задумами творців доктрини, статус російської культури набував нового сенсу – «Російської цивілізації» [3; 8]. До складу цієї цивілізації мали входити країни, пов'язані спільним історичним та релігійним спадком із РФ – Україна та Білорусь [7]. За переконанням патріарха Кирила, це «ядро Російського світу» утворює певний духовний ідеал, так звану, «Святу Русь», яку російська дослідниця Олена Волкова, через відсутність будь-яких історичних кореляцій, називає симулякром [3]. Останньою важливою складовою «спільних духовних цінностей» «Російського світу», за переконанням патріарха Кирила, є радикальне несприйняття західних політичних цінностей та лібералізму [9; 14]. Цей елемент певною мірою споріднює ідеологію досліджуваної доктрини із програмами світових антиглобалістичних рухів. З іншого боку, протиставлення «Російського світу» його власній системі цінностей дає право пов'язати його ідеологію із явищем релігійного фундаменталізму, з характерним чорно-білим світоглядом, де протиставляється традиція та сучасність.

За аналізу співвідношення доктрини «Російського світу» із православною традицією, особливу увагу привертає мовний компонент. Він є

важливим щонайменше з двох причин: з одного боку, саме лінгвістична складова зазначеного ідеологічного конструкту є стрижнем, на якому сформована загальна ідеологічна модель; з іншого боку, саме вона стає певним «каменем спотикання» і обумовлює значну частину критики доктрини з боку християнської догматики. Український дослідник архімандрит Кирило (Говорун) пропонує шукати витoki мовної складової концепції «Російського світу» в філософії німецького романтизму початку XIX століття. За зауваженням науковця, саме в середовищі німецьких філософів сформувався прототип концепції споріднення роздроблених германських князівств за допомогою німецької мови [5]. На мовний аспект звертає увагу й Олена Волкова. Вона пропонує розглядати лінгвістичну складову як запоруку імперських амбіцій Росії у відношенні до пострадянського простору, де всюди можна знайти російськомовних мешканців, інтереси яких можна «захищати». Крім того, на думку Волкової, розгалужена мережа російськомовних прибічників «Російського світу» надає РФ право розраховувати на всесвітню експансію [3].

Обидва дослідники сходяться на тому, що базована на мовному аспекті ідеологія у процесі релігійного осмислення перетворюється на певну месіанську, есхатологічну програму, в центрі якої постає ідея божественної обраності магістрального народу: німців – в романтичній версії, росіян – у версії «Російського світу». Цей месіанізм, з одного боку, канонізує мову, культуру та традиції свого народу-носія, а з іншого, дає право «перевиховувати», «рятувати» народи, які пішли у протилежному, у відношенні до шляху «народу-богоносця», напрямку [3; 5]. Говорун зазначає, що саме цей німецький романтичний месіанізм став попередником нацизму XX століття [5]. В свою чергу, концепція «Російського світу», рухаючись в рамках тієї ж логіки, постулює ідею про спасіння виключно тих, хто поділяє її цінності або територіально належить до простору «Святої Русі» [3].

Суттєву невідповідність між месіанізмом «Російського світу» та православним баченням спасіння ще у 2009 році відзначив український дослідник Юрій Чорноморець. Аналізуючи тексти проповідей та статей патріарха Кирила, він зазначав, що досліджувана доктрина пропонує виділяти народи «Російського світу» серед інших нащадків Адама та Єви, в той час як вчення церкви наголошує на рівності всіх людей перед Богом. Чорноморець зазначає, що патріарх не називає народи «Святої Русі» кращими, чи святішими за інші, але він наголошує на їхній органічній єдності та наявності особливих духовних цінностей. За зауваженням дослідника ці два фактори й вирізняють мешканців «Російського світу» серед інших народів [15].

Варто зауважити, що ідея богообраності росіян не є новою для російського православ'я. Пов'язане воно значною мірою з ідеєю християнської імперії, яку ще у середині XX століття аналізував російський дослідник Георгій Флоровський. Згідно з Флоровським, актуалізація концепції християнської імперії стала наслідком абсорбування християнського віровчення ідеологією Східної римської імперії, а згодом – причиною виникнення інституту чернецтва, яке певною мірою протиставляло себе імперській ідеї [13]. «Камнем спотикання» ставало небуденне для

християнства питання: яким чином відбувається спасіння або хто несе відповідальність за спасіння людини? Ідея християнської імперії постулювала принципи колективного спасіння, в той час як чернецтво наполягало на спасінні індивідуальному [там само]. Рухаючись далі в рамках цієї логіки, можемо дійти висновку, що в сучасних умовах ситуація пролягає тим же водорозділом: неоімперська доктрина «Російського світу» базується на принципах богообраності, а отже, колективного спасіння, колективної відповідальності, яку патріарх Кирило називає принципом соборності або колективною індивідуальністю [3; 8].

Цікаво, що використання патріархом терміну «соборність» також корелює із історичними формами російської православної традиції. Бачення соборності як форми колективної індивідуальності було значною мірою характерним для російського православ'я допетровського періоду, коли релігійна традиція також активно використовувалася в рамках державної ідеології Московського царства [1, с. 40]. Втім, російський богослов протоієрей Сергій Булгаков вбачає в православній соборності не форму ідеологічної одноманітності, коли всі члени церкви поділяють спільні, у випадку «Російського світу», примарні духовні цінності, а як принцип ризоматичної розгалуженості церкви, де кожна складова частина залишається в єдності у Христі, попре всі зовнішні розбіжності. Більш того, для Булгакова саме зовнішні розбіжності й стають запорукою принципу соборності [2, с. 117]. Бачення соборності, яке використовує патріарх Кирило має здебільшого не догматично-релігійне, а ідеологічне походження. Його витоки слід шукати в іншому ідеологічному прототипі концепції «Російського світу» – доктрини «Москва–Третій Рим», яка, за словами російського дослідника Георгія Федотова, також несла в собі ізоляціоністський та водночас загарбницький потенціал, який у майбутньому отримає власне втілення в радянському комуністичному утопізмі [11, с. 300].

У контексті сьогодення проблема колективного або індивідуального спасіння накладається на сучасні суспільно-політичні реалії. Саме на її діалектиці базується жорстка критика прихильниками ідеологічної доктрини «Російського світу» концепції прав людини зокрема та лібералізму загалом. Патріарх Кирило та наближені до нього речники РПЦ, такі як протоієрей Всеволод Чаплін, активно критикують ліберальні цінності, називаючи їх «сучасною єрессю людинопоклонства» [9; 14]. Таке відношення до концепції прав людини значно виділяє РПЦ на тлі інших християнських церков світу. За слушним зауваженням російського дослідника Сергія Філатова, консерватизм у ставленні до сучасних загальносвітових культурних та політичних тенденцій є притаманним не лише російському православію. Критичну позицію у відношенні до проблемних етичних питань висловлює значна кількість християнських церков та деномінацій, втім, за словами дослідника, саме РПЦ фактично є єдиною великою і впливовою християнською церквою в світі, яка вороже ставиться до принципів демократії і прав людини [12, с. 17].

Щоб краще зрозуміти контрастність позиції прихильників доктрини «Російського світу» щодо позиції інших православних церков, слід звернути

увагу на програмні документи, так званих, «церков демократичного світу». Якщо порівнювати політичні концепції різних церков, слід зазначити, що в цьому питанні не останню роль відіграє історичний досвід тієї чи іншої помісної православної церкви, місце релігії у культурній традиції приналежних до церкви народів та форма відносин між церквою та державою. Показово, що ті православні церкви, юрисдикція яких історично поширилася на країни Західного світу, не сприймають себе як провідників «особливого шляху», а власну культурну традицію – як «окрему цивілізацію». Яскравий приклад такого типу релігійно-політичного балансу ілюструє Вселенський патріархат, чинний предстоятель якого, патріарх Варфоломій, визнає верховенство прав людини – головного принципу етичної та культурної ідентичності сучасного Західного світу. У своєму розумінні прав людини Патріарх Варфоломій дотримується православної святоотецької традиції, в якій йдеться про рівну цінність всіх людей для Бога. Кожна людина – образ Божий, тому всі наділені однаковими правами. Права людини не можуть бути більш або менш важливими в залежності від ступеня богоуподібнення або гріхопадіння. Добродієність або порочність окремих людей не впливає на обсяг їхніх прав, так само як і релігія, раса, нація та інші відмінності [16].

Таке розуміння сучасних демократичних цінностей добре ілюструє той факт, що, по-перше, православне віровчення не базується на принципах переваги певної релігійної або культурної традиції над іншими; по-друге, що порозуміння між багатовіковою церковною традицією православ'я та сучасним світом все-таки можливе. Це порозуміння ґрунтується, з одного боку, на поважливому ставленні сучасного демократичного світу до православної традиції, а з іншого – на прагненні церкви до адекватного богословського осмислення сьогодення. Необхідно зазначити, що Вселенський патріархат неодноразово виступав із засудженням факту використання РПЦ концепції «особливого шляху» та тенденції до зближення з державною владою [19].

Втім, непорозуміння між «церквами демократичного світу» та РПЦ не вичерпується виключно різним ставленням до концепції прав людини. Реальною проблемою для російського православ'я стає політика ізоляціонізму, яку проповідує патріарх Кирило. Показовим у цьому плані є конфлікт на тлі Всеправославного собору, який відбувся влітку 2016 року на Криті. Нагадаємо, що тоді собор з різних причин проігнорували представники чотирьох автокефальних православних церков: Грузинської, Болгарської, Антиохійської та Російської [18]. Позиція РПЦ була розцінена як прояв неповаги до учасників собору, які звинуватили ієрархію РПЦ в ересі етнофілетизма [17]. Слід зауважити, що до того звинувачення у «народопоклонництві» звучали переважно з боку Москви у контексті діяльності не лише неканонічних українських православних церков, а й офіційної Української православної церкви [6]. Однак відмова від участі у Всеправославному соборі наочно продемонструвала, що концепція «Російського світу», популяризована патріархом Кирилом в Російському церковному середовищі, почала викликати активну критику не лише серед

прихильників ліберальних цінностей та захисників прав людини, а й серед преславних ієрархів. Тиражована за допомогою доктрини «Російського світу» суміш ізоляціонізму, імперського загарбницького пафосу та есхатології може знайти відгук у свідомості лише релігійних фундаменталістів, які, попри власну наявність в будь-якій релігійній традиції, завжди залишаються у критичній меншості щодо основної маси віруючих.

Висновки та перспективи. Можемо констатувати, що головною зовнішньою проблемою сучасної РПЦ є спроба стати своєрідним центром тяжіння всіх світових фундаменталістів та антиглобалістів. Така позиція навряд матиме позитивні наслідки. Більше того, саме вона може призвести до остаточного розколу світового православ'я.

References

1. Aref'yev, M. A., Davydenkova, A. G., Kozlova, T. I. (2016). Russkaya kul'turologiya: politiko-pravovyye i sotsial'no-ekonomicheskiye aspekty [Russian cultural studies: political, legal and socio-economic aspects]. St-Peterburg, Russia: IPP, 280.
2. Bulgakov, S. N. (1991). Pravoslaviye: ocherki ucheniya pravoslavnoy tserkvi [Orthodoxy: essays on the teaching of the Orthodox Church]. Kyiv: Lybed', 240.
3. Volkova, K. The ideology of the "Russian world" as a religion of war Available at: <https://zbruc.eu/node/51719>
4. Speech of His Holiness Patriarch Kirill at the inauguration of the Third Assembly of the Russian World. Available at: <http://www.patriarchia.ru/db/text/928446.html>
5. Govorun, K. Interpretating the "Russian World". Available at: <http://www.russ.ru/Mirovaya-povestka/Interpretiruya-russkij-mir>
6. Maksimov, Yu. What will happen if the Ukrainian Orthodox Church becomes autocephalous? Available at: <http://www.pravoslavie.ru/smi/3.htm>
7. Metropolit Kirill at a concert in Kiev called for spiritual unity. Available at: <https://ria.ru/religion/20080727/114995505.html>
8. Mitropolit Kirill. The norm of faith as a norm of life. Available at: http://www.ng.ru/ideas/2000-02-16/8_norma.html
9. The Word of His Holiness Patriarch Kirill on the Feast of the Triumph of Orthodoxy after the Liturgy in the Cathedral of Christ the Savior. Available at: <http://www.patriarchia.ru/db/text/4410951.html>
10. Ulyakhin, V. Fundamentalism in Orthodoxy: theory and practice. Available at: http://www.krotov.info/libr_min/20_u/ulyahin.html
11. Fedotov, G. P. (1991). Sud'ba i grekhi Rossii [The fate and sins of Russia]. Kyiv: Sofiya, 704.
12. Filatov, S. (2012). Patriarkh Kirill — dva goda planov, mechtaniy i neudobnoy real'nosti [Patriarch Kirill - two years of plans, dreams and uncomfortable reality]. Moscow, Russia: ROSSPEN, 9-69.
13. Florovskiy, G. V. Christianity and Civilization. Available at: http://krotov.info/library/21_f/lo/rovsky_039.html

14. Chaplin, V. Values of faith, relics, fatherland - above human rights. Available at: <http://pravovrns.ru/?p=4797>

15. Chernomorets, Yu. Russian world of Patriarch Kirill (with pain for the fate of the ROC and personally the Patriarch). Available at: <http://arhiv.orthodoxy.org.ua/ru/2009/11/10/27713.html>

16. Chernomorets, Yu. Christian conservatism of Patriarch Bartholomew and the fundamentalism of Patriarch Kirill: significant contradictions and threats. Available at: http://risu.org.ua/ua/index/expert_thought/analytic/40214/

17. Cheslavskiy, O. Today, the Cypriot Archbishop Chrysostomos II accused the leadership of the ROC today in the heresy of ethnophylethism. Available at: <http://rusukraine.com/news/rpts-na-vsepravlavnom-sobore-obvinili-v-eresi-etnofiletizma>

18. As Orthodox leaders gather in Crete, Ukraine calls for an independent church. Available at: <https://www.economist.com/erasmus/2016/06/16/as-orthodox-leaders-gather-in-crete-ukraine-calls-for-an-independent-church>

19. Ecumenical Patriarch Bartholomew Denounces Moscow's «3rd Rome». Available at: <http://kiev-orthodox.org/site/english/915/>

ИДЕОЛОГИЯ «РУССКОГО МИРА» И КОНЦЕПЦИЯ ПРАВ ЧЕЛОВЕКА В КОНТЕКСТЕ ПРАВОСЛАВНОЙ ТРАДИЦИИ

А. В. Фоменко

Аннотация. В статье рассмотрены вопросы идеологического и философского происхождения доктрины «Русского мира» и ее соотношение с современным православным взглядом на концепцию прав человека. Разработанная в контексте современных российских общественно-политических реалий, указанная доктрина вобрала в себя ряд исторических идеологем. Взятая за основу своей политической программы патриархом Кириллом, доктрина «Русского мира» постепенно стала магистральным нарративом современного русского православия. Она представляет собой неоимперский, изоляционистский и захватнический идеологический конструкт, основанный на русскоязычной идентичности, православии и традиционализме. Идеология «Русского мира» опирается на представление о коллективном спасении, которое противоречит православному вероучению и применяется его последователями для осуждения концепции прав человека. Использование исследуемой доктрины критикуется восточнохристианской средой как несовместимое с православной традицией.

Ключевые слова: Русский мир, Россия, православие, традиция, РПЦ, патриарх Кирилл, идеология, права человека.

THE IDEOLOGY OF THE «RUSSIAN WORLD» AND THE CONCEPT OF HUMAN RIGHTS IN THE CONTEXT OF THE ORTHODOX TRADITION

A. V. Fomenko

Abstract. *The article examines the ideological and philosophical origin of the «Russian World» doctrine and its relation to the modern Orthodox view on the concept of human rights. Developed in the context of contemporary Russian socio-political realities, this doctrine absorbed a number of historical ideologies. Taken as the basis of its political program by Patriarch Cyril, the «Russian World» doctrine gradually turned into the main narrative of modern Russian Orthodoxy. It is a neo-imperial, isolationist and predatory ideological construct based on Russian-speaking identity, Orthodoxy and traditionalism. The ideology of the «Russian World» is based on the idea of collective salvation, which is contrary to the Orthodox doctrine and is used by its followers to criticize the concept of human rights. The use of the doctrine under research is criticized in the Orthodox community as incompatible with the tradition.*

Keywords: Russian world, Russia, Orthodoxy, tradition, ROC, Patriarch Cyril, ideology, human rights

УДК 291.11

РЕЛІГІЇ СТАРОДАВНЬОГО ЄГИПТУ: АНАЛІЗ СУЧАСНОЇ ЗАГАЛЬНОПРИЙНЯТОЇ ІСТОРИЧНОЇ КОНЦЕПЦІЇ

В. К. МАРІНІЧ, аспірант * кафедри філософії

Національний університет біоресурсів

і природокористування України

E-mail: mail@fox.com.ua.

Анотація. В контексті статті розглядається питання щодо того, які джерела та які фактори стали причинами для формування надзвичайно релігійної історичної концепції про життя у Стародавньому Єгипті та чи можна їм довіряти.

Проаналізувавши висновки найбільш відомих вчених та дослідників Стародавнього Єгипту, автор статті приходить до висновку про те, що на сьогоднішній день в науці вже сформувалася загальноприйнята історична концепція про велику кількість релігій у Стародавньому Єгипті та надзвичайну релігійність його жителів.

Зазначений факт, а також наступний аналіз джерел і факторів, що вплинули на формування такої концепції, дозволить встановити її обґрунтованість чи хибність за подальшого дослідження.

Ключові слова: релігія, релігійність, стародавній Єгипет, історична концепція

* Науковий керівник – кандидат філософських наук, доцент А. В. Кудін